

Aleksander Swieżawski

Małgorzata brandenburska – zapomniana królowa Polski

W trzynastowiecznych źródłach polskich dochowały się zaledwie dwie wzmianki o królowej Małgorzacie. Pierwsza z nich podaje, że 26 czerwca 1295 r. arcybiskup Jakub Świnka koronował Przemysła w Gnieźnie wraz z małżonką królową (*una cum regina uxore sua*)¹. Druga wzmianka pochodzi z dokumentu ugody Władysława Łokietka z Henrykiem głogowskim, wystawionego 10 marca 1296 r. w Krzywinie. W dokumencie tym Łokietek wyraża zgodę na wykupienie przez Henryka z rąk wdowy po królu Polski (*relicta regis Polonie*) kasztelanii zbąskiej (zbąszyńskiej)².

Dziwnym trafem obie te wzmianki nie podają imienia Małgorzaty. Ten brak doprowadził historyków polskich do mylnych wniosków, które dopiero w XIX w. zostały sprostowane i wyjaśnione.

Jak wiadomo, drugą żoną Przemysła II była księżniczka szwedzka Ryksa. Ostatnia wzmianka o Ryksie pochodzi z 1 września 1288 r. Tego dnia urodziła ona córkę, którą ochrzczono imieniem matki³. Daty i miejsca zgonu księżny Ryksy nie podają ani źródła polskie, ani szwedzkie. Wiadomo jedynie, że została pochowana w Poznaniu i na pewno 19 kwietnia 1293 r. już nie żyła⁴.

¹ *Rocznik kapituły poznańskiej* 965–1309, [w:] *Monumenta Poloniae Historica, Series nova* (cyt. dalej MPH SN), t. VI, Warszawa 1962, s. 47; confer: *Rocznik wielkopolski*, [w:] MPH, t. III, Lwów 1878, s. 40.

² *Kodeks dyplomatyczny Wielkopolski* (cyt. dalej KDW), wyd. I. Zakrzewski, t. II, Poznań 1878, nr 745.

³ *Rocznik Traski*, [w:] MPH, t. II, Lwów 1872, s. 852; J. Długosz, *Annales seu cronicae incliti Regni Poloniae, lib. VII*, Varsaviae 1975, s. 240; J. Pakulski, *Itinerarium książęco-królewskie Przemysła II*, „*Studia Źródłoznawcze*”, t. 39, 2001, s. 78, przyp. 63, podaje, że powyższe źródła informują o śmierci Ryksy. Tymczasem te źródła takiej informacji nie zawierają.

⁴ KDW, t. II, nr 694.

Jan Długosz najprawdopodobniej nie znał wspomnianego dokumentu, a nie mając wiadomości ani o zgonie Ryksy, ani o ślubie Przemysła z Małgorzatą, wysunął mylny wniosek, że w chwili koronacji Przemysła Ryksa jeszcze żyła, podał więc w swoim dziele, że to Ryksa została koronowana wraz z Przemysłem⁵. Ta mylna informacja Długosza przetrwała w polskich pracach historycznych aż do drugiej połowy XIX w. Jeszcze Kazimierz Władysław Wójcicki w swym zwięzłym biogramie króla Przemysła podał, że miał on tylko dwie żony: Ludgardę i Ryksę⁶.

Dopiero w 1884 r. Bolesław Ulanowski, po zapoznaniu się z będącymi dotychczas poza obiektem zainteresowań historyków polskich archiwaliami brandenburskimi, podał pierwsze wiadomości o Małgorzacie⁷. Wiadomości te zresztą są bardzo skąpe.

Według Włodzimierza Dworzaczka Małgorzata urodziła się po 1270 r.⁸ Kazimierz Jasiński przyjmuje, że mogła się urodzić w latach 1270–1280⁹. Przyjęcie przez historiografię daty 1270 zdaje się wynikać z faktu, że rodzice Małgorzaty: Albrecht III margrabia brandenburski z linii panującej na Salzwedel¹⁰ i Matylda, córka Krzysztofa I króla Danii, pobrali się w latach 1269–1272¹¹. Małgorzata miała troje rodzeństwa: siostrę Beatrycę, później żonę Henryka II księcia Meklemburgii, zmarłą w 1314 r., oraz dwóch braci, Ottona i Henninga, którzy zmarli w 1299 bądź w 1300 r.¹² Daty ich urodzin nie są znane; jedynie o Ottonie wiadomo, iż urodził się przed 1276 r.¹³

O dzieciństwie i pierwszych latach życia Małgorzaty nie mamy żadnych wiadomości; możemy jedynie przypuszczać, że spędziła je w Salzwedel. Zresztą pierwsze, pewne informacje o Małgorzacie dotyczą dopiero jej małżeństwa z księciem Wielkopolski Przemysłem II, ale i w tym przypadku nie znamy ani daty, ani miejsca zawarcia związku małżeńskiego, ani też okoliczności, w jakich ów ślub nastąpił.

⁵ J. Długosz, op. cit., lib. VIII, 1975, s. 285.

⁶ K.W. Wójcicki, *Przemysław I król Polski*, [w:] *Encyklopedia powszechna*, t. 21, Warszawa 1865, s. 680.

⁷ B. Ulanowski, *Kilka słów o małżonkach Przemysława II*, „Rozprawy i Sprawozdania z Posiedzeń Wydziału Historyczno-Filozoficznego Akademii Umiejętności”, t. XVII, 1884, s. 252–274.

⁸ W. Dworzaczek, *Genealogia. Tablice*, Warszawa 1959, tbl. 58.

⁹ K. Jasiński, *Małgorzata (zm. 1315) królowa polska*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. 19, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk 1974, s. 439.

¹⁰ J.E. Morby, *Dynastie świata. Przewodnik chronologiczny i genealogiczny*, Kraków 1995, s. 214.

¹¹ W. Dworzaczek, op. cit., tbl. 39, 58.

¹² Ibidem, tbl. 58.

¹³ Ibidem, tbl. 58.

Ponieważ wiadomo, że 23 kwietnia 1293 r. druga żona Przemysła już nie żyła¹⁴, B. Ulanowski przypuszcza, że ślub Przemysła z Małgorzatą odbył się najpóźniej na początku tegoż roku¹⁵. Jednakże w innym miejscu w tej samej pracy twierdzi, że najpóźniej po 19 kwietnia, a przed 23, Małgorzata była już żoną Przemysła¹⁶. Oswald Balzer również sądzi, że ślub Przemysła z Małgorzatą nastąpił przed 23 kwietnia¹⁷, motywując to faktem, że w wystawionym tego dnia dokumencie występuje w charakterze świadka „comes Lasch subdapifer domine ducisse”¹⁸. Aczkolwiek przypuszczenie to jest bardzo prawdopodobne, nie może ono być traktowane jako pewnik; nie można bowiem stanowczo wykluczyć, że ów Lasch mógł być byłym podczaszym Ryksy. Autorka komentarza do *Rocznika kapituły poznańskiej*, Brygida Kürbis pisze: „Małgorzata (†1315) córka Albrechta III margrabiego brandenburskiego, trzecia żona Przemysła II, co najmniej od 1293, ale raczej od 1289–1291”¹⁹. Natomiast Kazimierz Jasiński przypuszcza, że data ślubu przypada na lata 1289–1292, i sądzi, iż małżeństwo to stanowiło zapewne jeden z elementów układu zawartego przez Przemysła z Wacławem II czeskim na przełomie lat 1290/1291²⁰. Jednakże twierdzenie to nie znajduje oparcia w źródłach, które na ten temat milczą. Tak więc daty zawarcia małżeństwa Przemysła z Małgorzatą nie sposób ustalić.

Natomiast jest bardzo prawdopodobne, że w dniu ślubu lub też wkrótce po nim Przemysł nadał Małgorzacie w opowie kasztelanię zbąską. Dokument nadania tej oprawy nie dochował się, ale wiemy z dokumentu Władysława Łokietka z 10 marca 1296 r., że kasztelania ta znajdowała się we władaniu Małgorzaty²¹. Niestety, nie wiemy, czy nadanie to dotyczyło tylko obszaru kasztelanii, czy też obejmowało i sam Zbąszyń; źródło dostatecznie wyraźnie tego nie precyzuje.

K. Jasiński przypuszcza, że przy okazji małżeństwa Przemysła z Małgorzatą zawarto układ zaręczynowy pomiędzy córką Przemysła z drugiego małżeństwa Ryksą, a bratem Małgorzaty Ottonem²², co wydaje się bardzo prawdopodobne. Na zaręczynach zresztą skończyło się, gdyż Otton zmarł już w 1299 lub 1300 r.²³

¹⁴ KDW, t. II, nr 694.

¹⁵ B. Ulanowski, op. cit., s. 266.

¹⁶ Ibidem, s. 269.

¹⁷ O. Balzer, *Genealogia Piastów*, Kraków 1895, s. 248–249.

¹⁸ KDW, t. II, nr 695.

¹⁹ *Rocznik kapituły poznańskiej* 965–1309, [w:] MPH SN, t. VI, s. 73.

²⁰ K. Jasiński, *Małgorzata...*, s. 439.

²¹ KDW, t. II, nr 745.

²² K. Jasiński, *Małgorzata...*, s. 439.

²³ W. Dworzaczek, op. cit., t. I, s. 58.

Następna wiadomość o Małgorzacie dotyczy dopiero jej koronacji wraz z Przemyśłem w Gnieźnie 26 czerwca 1295 r. Jednakże i z okresu po koronacji nie posiadamy o nowej królowej żadnych wiadomości. Nie wiemy więc, ani czy towarzyszyła ona mężowi w jego dwóch podróżach na Pomorze, ani nawet, czy znajdowała się w Rogoźnie w momencie zamordowania króla 8 lutego 1296 r.

Choć brak wiadomości na temat sytuacji Małgorzaty po tragicznym zgonie Przemyśla, sytuacja ta według wszelkiego prawdopodobieństwa nie była łatwa. Zapewne już samo małżeństwo Przemyśla z margrabią brandenburską zostało niechętnie przyjęte przez społeczeństwo wielkopolskie. W każdym razie znana jest niechęć do Niemców i niemczyzny najbardziej reprezentatywnego przedstawiciela tego społeczeństwa, jakim był bez kwestii arcybiskup Jakub Świnka. Świnka kilkakrotnie podkreślał bez ogródek swój wrogi stosunek do Niemców, i to zarówno za życia, jak i po śmierci Przemyśla²⁴. Można więc sądzić, że i brandenburskie plany matrymonialne Przemyśla nie były początkowo aprobowane przez Świnkę i arcybiskup przystał na nie tylko dla zachowania zgody i pełnej jedności z polityką władcy Wielkopolski.

Nie ulega więc chyba wątpliwości, że fakt, iż Przemyśl zginął z rąk siepaczy brandenburskich, naślanych przez margrabiów, z rodziny których wywodziła się królowa, wzmógł niechęć do osoby Małgorzaty wśród społeczeństwa Wielkopolski. Sama Małgorzata zapewne nie była zamieszana w spisek skierowany przeciwko osobie jej męża, gdyż osłabiłoby to jej królewską pozycję. Zresztą fakt, że Małgorzaty nie spotkały żadne przykre konsekwencje po śmierci Przemyśla, może świadczyć, iż nie miano żadnych niezbitych dowodów zbrodniczej działalności królowej. Jednak nie można wykluczyć, że w brandenburskim otoczeniu Małgorzaty (a wśród jej dworzan zapewne było kilka osób pochodzenia brandenburskiego) znalazły się jednostki współpracujące z uczestnikami napadu. K. Jasiński stwierdza: „niechętny Małgorzacie kronikarz lubecki z drugiej połowy XIV w. Detmar obciąża ją winą za tragiczną śmierć Przemyśla; oskarżenie jego należy traktować z ostrożnością, gdyż brak w tym kierunku pewniejszych poszlak”²⁵.

Wydaje się też, że niechętnie (a może nawet wrogo?) do Małgorzaty nastawiony był Władysław Łokietek. Zwraca bowiem uwagę fakt, że w jego dokumencie wystawionym 10 marca 1296 r. w Krzywiniu, kończącym krótkotrwały konflikt zbrojny pomiędzy nim a Henrykiem I głogowskim, Małgorzata nazwana jest tylko „wdową po królu Polski”, bez wymienienia nie tylko grzeczno-

²⁴ KDW, t. I, nr 616 (552^a).

²⁵ K. Jasiński, *Małgorzata...*, s. 439.

ściowych tytułów, ale nawet i jej imienia. Kontrastuje to wyraźnie z pełną atencją, z którą odnosi się wspomniany dokument do osoby zmarłego króla²⁶.

We wspomnianym dokumencie Łokietek m.in. wyraził zgodę na wykup przez Henryka głogowskiego z rąk Małgorzaty kasztelanii zbąskiej. Henryk – jak się wydaje – z tej możliwości nie skorzystał. W każdym razie w zupełnie nieznanych okolicznościach (być może początkowo za zgodą Małgorzaty) władza nad kasztelanią przeszła w ręce margrabiów brandenburskich. W każdym razie w kwietniu 1315 r. szwagier Małgorzaty książę sasko-lauenburski Eryk zawarł porozumienie z książętami z Werle w sprawie jej wiana nadanego przez Przemysła, które znajdowało się wówczas we władaniu margrabiego Waldemara²⁷. Można więc sądzić, że doszło wówczas do jakichś nieporozumień pomiędzy Małgorzatą a jej brandenburską rodziną.

Analiza tych wydarzeń sugeruje, że Przemysł nadał Małgorzacie kasztelanię zbąską, ale bez samego grodu. Wprawdzie w dokumencie Władysława Łokietka, wystawionym w Poznaniu 10 maja 1296 r., występuje wśród świadków kasztelan zbąski Kiełcz²⁸, ale też nie ma żadnych dowodów na to, by sprawował on wówczas swe funkcje na terenie kasztelanii. Jest to zresztą ostatnia wzmianka o Kiełczu; następny kasztelan zbąski, Sulko Lasocic, występuje w źródłach dopiero w 1305 r.²⁹ Kiedy i w jakich okolicznościach cała kasztelania powróciła w granice Polski, niestety nie udało się stwierdzić.

Brak jakichkolwiek podstaw, by przypuścić, że Małgorzata nie wzięła udziału w pogrzebie Przemysła, ale zapewne wkrótce po uroczystościach żałobnych opuściła Polskę, co zapewne zostało przyjęte z wielką ulgą przez Władysława Łokietka, dla którego pobyt w kraju nie lubianej królowej mógł w obliczu jego konfliktu z Henrykiem głogowskim stanowić dodatkową komplikację. W tych okolicznościach trudno jest zrozumieć zarzut Karola Górskiego, że jeśli Małgorzata wyjechała z Polski za wiedzą Władysława Łokietka, to ciąży na nim zarzut karygodnej lekkomyślności³⁰. Przetrzymywanie na siłę owdowiałej królowej w Polsce nie mogłoby przynieść Łokietkowi żadnej korzyści, natomiast mogłoby doprowadzić do konfliktu zbrojnego z Brandenburgią na wielką skalę.

Małgorzata, opuszczając Polskę, zabrała z sobą królową Ryksę i tu K. Górski uważa, że jeśli Łokietek wyraził zgodę na wyjazd królowy, to stało się to

²⁶ KDW, t. II, nr 745.

²⁷ K. Jasiński, *Małgorzata...*, s. 440.

²⁸ *Dokumenty kujawskie i mazowieckie przeważnie z XIII wieku*, zebr. i wyd. Bolesław Ulanowski, V. *Dokumenty wielkopolskie*, „Archiwum Komisji Historycznej”, t. IV, 1888, nr 14.

²⁹ KDW, t. II, nr 889; confer: J. Krasoń, *Zbąszyń do przełomu wieku XVI-go i XVII-go*, Zbąszyń 1935, s. 38.

³⁰ K. Górski, *Śmierć Przemysła II*, „Roczniki Historyczne”, t. 5, 1929, s. 195.

„z niskiej chęci pozbycia się córki poprzednika”³¹. I z tą tezą trudno się zgodzić, zwłaszcza że nie wiemy, czym Łokietek kierował się, zezwalając na wyjazd Ryksy. Nie można też do końca odrzucić przypuszczenia, że książę nie zorientował się w pierwszej chwili, że Małgorzata, opuszczając Polskę, zabrała z sobą Ryksę; możliwe też, że funkcjonariusze Łokietka, którzy byli obecni przy wyjeździe Małgorzaty, uważali, że ma ona pełne prawo zabrać z sobą pasierbicę.

Jeśli jednak Ryksa opuściła Polskę za wiedzą i zgodą Łokietka, to w przypadku tego wyjazdu (a nie w przypadku wyjazdu Małgorzaty!) można księcia obciążyć zarzutem lekkomyślności. Łokietek nie wziął bowiem pod uwagę faktu, że choć z prawnego punktu widzenia Ryksa nie miała żadnych praw do korony po Przemyśle, to jednak już wówczas pojawiły się poglądy, że poślubienie córki zmarłego daje jej mężowi jakieś prawa do spadku. Władca Wielkopolski zrezygnował z możliwości decydowania w przyszłości o małżeństwie Ryksy, co sprawiło mu później zresztą sporo kłopotów.

Najprawdopodobniej Małgorzata bardzo szybko po śmierci i pogrzebie Przemyśla opuściła Polskę i udała się do Brandenburgii – zapewne na dwór swego ojca Albrechta III. Bardzo wątpliwe, by kiedykolwiek jeszcze pokazała się na obszarze Polski.

Można przyjąć, że ostatni ślad zaangażowania – i to pośredniego – Małgorzaty w sprawy polskie pochodzi z lipca 1300 r. Wówczas bowiem margrabiowie brandenburscy przekazali prawie dwunastoletnią już królową Ryksę w ręce króla czeskiego Wacława II, który właśnie świeżo opanował Polskę. Wacław sprowadził wówczas Ryksę do Pragi, zaręczył się z nią i oddał pod opiekę swej ciotki Gryfiny, wdowy po Leszku Czarnym³². Trudno przypuścić, by wydarzenie to odbyło się bez uprzedniego – choćby tylko formalnego – konsensu Małgorzaty.

Dalsze losy Małgorzaty prześledził w źródłach niemieckich Kazimierz Jasiński. Już przed 15 maja 1298 r. zawarto układ zaręczynowy pomiędzy Małgorzatą a Mikołajem (Niklotem) zwanym Dziecko, księciem meklemburskim na Roztoku³³. Układ ten nie został zrealizowany, gdyż już w 1300 r. Mikołaj ożenił się z inną Małgorzatą, córką Bogusława IV księcia pomorskiego na Wołogoszczy, co naraziło go zresztą na konflikt z margrabiami brandenburskimi i w rezultacie na konieczność szukania pomocy u króla Danii Eryka VI (zwanego mylnie przez niektórych historyków Erykiem VIII) i uznania się jego lennikiem³⁴.

³¹ Ibidem, s. 195.

³² K. Jasiński, *Ryksa Elżbieta – Boemie et Polonie bis regina*, [w:] *Przemysł II. Odnowienie Królestwa Polskiego*, Poznań 1997, s. 270.

³³ Ibidem.

³⁴ O. Balzer, op. cit., s. 249; W. Dworzaczek, op. cit., t. 18, 53, przesuwając te wydarzenia na lata 1298/1299. K. Jasiński, *Małgorzata...*, s. 439, uważa, że miały one miejsce najpóźniej w 1299 r.

Wdowa po królu Przemyśle wyszła powtórnie za mąż dopiero 24 września 1302 r. Mężem jej został wówczas Albrecht II książę sasko-lauenburski³⁵. Oczywiście wraz z zawarciem drugiego małżeństwa Małgorzata straciła tytuł królowej Polski. Zgodnie z prawem powinna ona było wówczas utracić też kasztelanię zbąską, która powinna była powrócić do następcy Przemyśla; obszar ten jednak znajdował się wówczas faktycznie we władaniu margrabiów brandenburskich, a ściśle rzecz biorąc, w rękach margrabiego Waldemara.

Nowy mąż zapisał Małgorzacie w oprowie Ratzeburg, Dutzow, Durzing, Gamme, Kirchwärder i Krawel; dożywotnie posiadanie tej oprowy zatwierdził Małgorzacie król niemiecki Ludwik IV 20 grudnia 1314 r.³⁶ W latach 1306 i 1307 Małgorzata brała udział w rokowaniach książąt sasko-lauenburskich z Lubeką; była też inicjatorką zbliżenia Brandenburgii z tym miastem hanzeatyckim.

W październiku 1308 r. zmarł książę sasko-lauenburski Albrecht; małżeństwo jego z Małgorzatą było bezdzietne³⁷.

Informacje w sprawie zgonu Małgorzaty są rozbieżne. O. Balzer podaje, że zmarła na pewno przed 22 października 1318 r., W. Dworzaczek podaje, że zmarła pomiędzy 10 kwietnia a 1 maja 1315 r., a K. Jasiński ogranicza się do daty rocznej – 1315 r.³⁸ Również miejsca zgonu i pochówku Małgorzaty nie są znane. Sądzę, że miejscem jej zgonu mógł być Ratzeburg, a pochowano ją w krypcie z grobami książęcymi w Lauenburgu – są to jednak tylko przypuszczenia.

Przy dokumencie wystawionym wspólnie przez Albrechta, jego brata Eryka i Małgorzatę 8 września 1307 r. w Lauenburgu, a dotyczącym sprzedaży przez książąt kapitulę w Ratzeburgu 6 1/2 łana w Schlagstorf, przywieszona jest na jedwabnych niciach zielonych i czerwonych okrągła pieczęć Małgorzaty, którą wydawca kodeksu tak opisuje: „pod umieszczonym w środku pola drzewem znajduje się po prawej stronie saska tarcza z hełmem na którym kapelusz, po lewej stronie tarcza z orłem pod hełmem ze skrzydłami; napis w otoku: S MARGAR. D.....SAXO – WEST – – –”³⁹ Sądzę, że w tym przypadku „kapelusz” oznacza mitrę książęcą (Fürstenhut). Z czasów królewskich nie zachował się żaden odcisk pieczęci Małgorzaty, ale niewątpliwie królowa taką posiadała.

Małgorzata nie cieszyła się najlepszą opinią, ani wśród jej współczesnych, ani wśród późniejszych historyków. U historyków polskich niechęć do osoby Małgorzaty wynika niewątpliwie z faktu, że pochodziła ona z dynastii branden-

³⁵ Datę dzienną ślubu podaje tylko W. Dworzaczek, op. cit., t. 2, 58. O. Balzer, op. cit., s. 249 i K. Jasiński, *Małgorzata...*, s. 439–440, ograniczają się do daty rocznej. O. Balzer daje Albrechtowi liczbę porządkową „II”, W. Dworzaczek i K. Jasiński liczbę „III”.

³⁶ O. Balzer, op. cit., s. 249.

³⁷ O. Balzer, op. cit., s. 249; W. Dworzaczek, op. cit., t. 2, 58; K. Jasiński, *Małgorzata...*, s. 440.

³⁸ O. Balzer, op. cit., s. 249; W. Dworzaczek, op. cit., t. 2, 58; K. Jasiński, *Małgorzata...*, s. 440.

³⁹ *Meklenburgisches Urkundenbuch*, t. V, 1301–1312, Schwerin 1869, nr 3187, s. 361.

burskiej, a jej bliscy kuzyni byli inspiratorami morderstwa popełnionego na królu Przemyśle. I choć brak śladów powiązań osoby Małgorzaty z mordercami, to jednak K. Górski pisze, że „w każdym razie Małgorzata musiała pewną, choćby bierną rolę odegrać w zamachu”, a ponadto przytacza opinię Paula von Niesse-
na, że „skądinąd uchodziła ona za osobę złego charakteru”⁴⁰. Jednakże twierdzenia niektórych historyków, traktowane przez nich jako pewnik, że małżeństwo Przemysła z Małgorzatą nie było szczęśliwe, idą stanowczo za daleko, gdyż na ten temat nie mamy absolutnie żadnych wiadomości.

⁴⁰ K. Górski, op. cit., s. 195.